

Теменова Г.К, Есимбекова Н.Е.

Қазақ және түрік халықтарының мақал-мәтелдеріндегі гендерлік көрініс

Ауыз әдебиеті - талай ғасыр жемісі. Ауыз әдебиетінде халықтың ғасырлық арманы, жақсы өмірді, әділеттілікті аңсаған мұрат мақсаттары бейнеленген. Халық ауыз әдебиеті, әр түрлі жанрда дамыған. Сол жанрдың бірі- мақал-мәтел. Дүниетанымдық элементтерді өз бойына мол дарытқаны да, дүниені көркемдік әдіспен бейнелеуде күрделі жанрлық ерекшелігі мен дараланатыны да және философиялық мазмұнның тереңдігі жағынан шағын жанрлардың ішіндегі шоқтығы биігі де – мақалдар-мәтелдер болып табылады. Онда халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл- өнегесі мол көрініс тапқан. Мақал-мәтелдер дәлдігімен, тереңдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленеді. Мұнда өмірдің сан –алуан құбылыстарына баға беріліп, үлкен түйін жасалады, халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі қорытылады. Олар – қолдану әдісі мен аясына қарай, мазмұн мен мәні жағынан сан – саққа құбылып отыратын көне де күрделі жанр. Мақалдар мен мәтелдердің дүниетанымдық табиғатының күрделілігі оның көнелігі мен қолдану аясының кеңдігінде ғана емес, мыңдаған ұрпақтардың ми қазанында құрыштай шыныққан ой-өрісінің биіктігіне, тәжірибе тезінен сұрыпталып өткен сұлу мүсіні мен ой маржандарының тазалығында жатыр. Мақал-мәтелдер - халық психологиясының айнасы. Өйткені мақал арқылы біз халықтың тұрмыс-тіршілігінен мәлімет аламыз. Мақал-мәтелдерде елдің жай-күйі, салт-дәстүрі, күнделікті өмірі, бір сөзбен айтқанда – жалпы мәдениеті суреттеледі. Мақал – мәтел - өмірлік тәжірибеден алынған жанр болып табылады,

Жалпы түркі халықтарының қайсысын алсақ та, рухани дүниеге, қазынаға бай. Тәлім-тәрбиесі мол, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырған өсиеті ерекше. Сонау ықылым заманнан, сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып, екшеленіп, ұрпақтан-ұрпаққа мұра боп қалып жатқан ауыз әдебиетінің бай саласының бірі – мақал-мәтелдер екенін айтып кеттік.. Мақал-мәтелдер туралы сөз болғанда, не оларды зерделеп оқығанда, алдымен сол мақал кімге, қай қырын тануға арналғандығын аңғарамыз. Яғни әйел адамға ма, әлде ер адамға ма? Міне, осыдан келіп мақал-мәтелдің гендерлік мәселесі туындайды.

Ерте заманнан бері қоғамда әйел мен ер адамға деген көзқарас әр түрлі болатын. Әйелдердің теңсіздігі туралы көптеген даулар да болып жатты. Ер адам – отбасының қамқоршысы, тірегі. Әйел адам болса, нәзік жан. Шаңырақтың ұйытқысы, балаға тәлім-тәрбие беруші үйдің шырағы.

«Гендер ұғымы жыныстың әлеуметтік құрылымы деген мағынаны береді. Гендер қоғамның әйел және еркекке бөлінуінің өзі әлеуметтік өмірдің, жемісі екенін көрсетеді. Сонымен қатар, гендер дегеніміз – жеке адамның белгілі бір шектердегі мінез-құлқын белгілейтін және шектейтін әлеуметтік ұстындардың жиынтығы» [1].

«Гендер қоғамда дүниеге келіп, ұлттық тілдік тұлғаға әсер ететін әлеуметтік, психологиялық және мәдени процесстердің жиынтығы. Мұндай процесстер келіп тіл білімінде гендерлік лингвистиканы тудырды. Бұл фактор ауыз әдебиеті, соның ішінде мақал-мәтелдер бойынан жақсы көрініс тапқан. Қай мақалды алсақ та ол ер не әйел адамның жас ерекшеліктеріне, мінез-құлқына және іс-әрекеттеріне байланысты келеді». [1].

Бұл жерде біз қазақ және түрік халықтарының мақал-мәтелдерін салыстырмалы түрде алып қарастырамыз. Өйткені екі ұлттың шығу тегі, діні, ділі, тілдік құрылымы ұқсас болып келеді.

Мысалы:

Kızım sana diyorum, gelinim sen anla [2, 370].

Қызым саған айтам, келінім сен тыңда. [3, 97].

Бұл жердегі мақсат, айтылған нәрсені тек қана сөйлесіп отырған адамға ғана емес, айналадағы басқа адамдарға да білдіру. Яғни «анасының қызына айтқан ақылына келіні де құлақ салу керек» деген мағынада айтылған сөз.

Қай кезеңде болмасын, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас, баланы мәпелеп өсіру, тәрбиелеу, білім беру, мәселелері өзекті мәселелерқатарына жатқызылған.

Түрік мақалдары:

Ana baba evlat için, evlat kendi başı için. [1, 146].

Ата-ана бала үшін, бала болса, өзі үшін

Baba borcu evlâda düşer [1, 173].

Әкенің қарызы балаға түсер

Babasına hayır etmeyenin kimseye hayrı olmaz

Әкесіне қайырымы болмағанның кімге қайырымы болар?! [4, 33].

Қазақ халқында айтылған мақалдар:

Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің [3, 9].

Атаңа не қылсаң,

Алдыңа сол келер [3, 9].

Алдыңғы арба қайда жүрсе,

Соңғы арба сонда жүрер [3, 97].

Ағайынға қарап бала өсер,

Қарағайға қарап тал өсер [3, 98].

Алты аға бірігіп - әке болмас

Жеті жеңге бірігіп - ана болмас [5, 13].

Әкесін сыйламағанды, баласысыйламайды [5, 13].

Әкеден ұл туса игі [6, 44].

Әкесін сыйламаған кісіні баласы сыйламайды [6, 45].

Бір ғана сөйлемнен құралса да ішінде қаншама тәлім-тәрбие, үгіт-насихат жасырын тұрғанын көре аламыз.

«Алдымен, мақал-мәтелдердегі әйел бейнесінің гендерлік ерекшелігіне тоқталсақ, әйел барлық адамзат түсінігінде тіршілік жаңартушы, өмірге адам әкелуші, жылулық пен мейірімділіктің, берекенің бастауы. Әйел атауына түсіндірме сөздік те, бірінші – адам баласының ұрғашы жыныстылары, екінші – жұбай, қосақ деген анықтама берілген. Сонымен қатар әйел

атауымен байланысты тіл бірліктерін сәби, қыз бала, бойжеткен, келіншек, келін, жұбай, зайып, жар, қосақ, шеше, ана, әже, кемпір деп өз ішінен жасына қарай бөлуге болады.

Енді осы бөліністердегі қыз бейнесінен бастайық. Қыз – нәзік те қайратты, алғыр, салмақты да ширақ, төзімді жан. «Қыз тәрбиелей отырып, ұлтты тәрбиелейміз» деген қанатты сөздің өзі қыз бала тәрбиесі тұтас ұлтқа әсерін тигізетінін айтады. «Қызға қырық үйден тию» деген мақалдың астарында қыз абыройы, өскен ортасының абыройы деген мән жатыр. Ал «баланың ұяты - әкеге, қыздың ұяты - шешеге» деген мақалдың мәні ұл қыздың жаман атағы сол бала тәрбиелеп отырған ата-ана ұяты. Қыз бала саналы болса, өсек, өтіріктен қашық жүрсе, ол да ана – мейірімі, бақыты». [1].
Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al [7, 33].

Анасын көріп қызын ал, ыдысын көріп асын іш

Бұл мақалда негізгі ой – анасы қандай болса, қызы да сондай болады деген пікір. Халық ананың қызына берген тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген. Анасы мейірімді, ұқыпты әрі салмақты болса, қызы да сондай болады деп сенген. Осы мақалдың бірнеше нұсқасы бар.

Шешесіне қарап қызын ал, аяғына қарап асын іш.

Ас таңдасаң аяғына қара,

Қыз таңдасаң анасына қара [6, 73].

Есігі жаманның үйіне барма

Шешесі жаманның қызын алма [6, 75].

Түрік мақалдары:

Kız alan gözle bakmasın kulakla işitsin [8, 216].

Қыз алған көзбен қарамасын, құлақпен естісін

Kızını dövmeleyen dizini döver [8, 216].

Қызын соқпаған тізесін соғар

Kendinden küçükten kız al, kendinden büyüye kız ver [8, 216].

Өзіңнен кіші қыз ал, өзіңнен үлкенге қыз бер

«Қыз әке үйіндегі өмірімен қоштасып, уақыты жеткенде өзге табалдырықты «келін» боп аттайды. Келін баланың не інінің әйелі. Қазақ және түрік дәстүрінде жаңа түскен келінге сын көзбен қараушылар көп. «Жақсы келін-келін, жаман келін - келсап», «Келіні жақсының керегесі алтын» дейді. «Келін қайын ененің топырағынан», «Басында сыншыл болса, кейін сыршыл болады» деп келін мен ене арасын жақындастыру, енені құрметтеуге үйреткен.» [1].

Түрік халқының мақалдары:

Delî kız, delî gelin olur [2, 232].

Жынды қыз, жынды келін болады [4, 76]. немесе

Kızı kim severse güveyin odur, oğlun kimi severse gelinin odur [8, 216].

Қызды кім жақсы көрсе күйеубалаң сол болар

Ұлың кімді жақсы көрсе келінің сол болар

Gönül kimi severse güzel odur [2, 291].

Көңіл кімді қаласа, гөзел сол [4, 87].

Қазақ тілінде:

Төркін десе қыз төзбейді, [3, 68].

Көкпек десе түйе төзбейді

Келіні жақсының керегесі алтын [3, 64].

Ұлың үйленсе ырысың,

Қызың үйленсе өрісің [6, 84].

Жақсы келін қызыңдай

Жақсы күйеу ұлыңдай [6, 86].

Келінді қайын ененің топырағынан жаратады [6, 86].

Қазақ жақсы келінді қызынан кем көрмеген. Қазақ дәстүрінде үлкеннің атын атамай, тіріде өзін, өлгенде аруағын құрметтеу - жақсы келіннің әдептілігі мен тәрбиелілігінің айғағы.

«Тұрмыстағы көргені мен түйгені мол, ақылдылығы, парасатты келінді есейе келе, ауыл-үй құлақ салып ақылдасатын ана дәрежесіне көтереді.

Қызына құда түсіп, айттырған күннен бастап жігіт қыз ауылы үшін күйеу атанып кете барады. Күйеу қайын жұртында төрге шықпайды, оған сыбағалы асы деп асықты жілік пен төс тартылады.

Әрине, жасы егделеген сайын, күйеудің әлеуметтік мәртебесі де жоғарылайтыны белгілі. «*Күйеу қартайса құда болады*», сөзі осы уақыт аралығында күйеу жақтан әлденеше қыз алысып, қыз беріскендігін, күйеудің де беделді адам бола бастағандығын айғақтаса керек. Қазақтың «Күйеуді қызым үшін сыйлаймын» деген сөзінде де үлкен мән бар

Келіннің де келін болып түскен күннен бастап өзіне артылар міндеттері бар. Әрине қалыптасқан орныққан әдет-дағдысы бар. Бұрын өзіне таныс емес ортаға бірден «*тастай батып, судай сіңу*» оңайлықпен орындала бермеген. Бұл ретте қазақ әйелінің даналығы, сабырлылығы, төзімділігі жеткілікті».[1].

Түрік халқының мақал-мәтелдері:

Kadın var ev uyar, kadın var ev uıkar[2, 340].

Бір әйел бар үй тігер, бір әйел бар үй жағар [4, 33].

Kadın erkeğın eşı evın güneşidir [2, 340].

Әйел-еркектің сыңары, үйдің күндей шырағы [4, 34].

Avratla atı emanet verme [8, 218].

Әйел мен атыңды аманатқа берме [4, 33].

Қазақ халқының мақал-мәтелдері:

Жақсы әйел жаман еркекті ер қылады

Жаман еркек жақсы әйелді жер қылады, [3, 71].

Жаман еркек той бұзар,

Жаман әйел үй бұзар [3, 121].

Жақсы әйел үй дәулеті,

Жақсы шапан той дәулеті [3, 121].

Жарың – жан жолдасың [3, 122].

«*Әйел әдептің әліппесі*», «*Әйел бір қолымен бесікті тербетсе, бір қолымен әлемді тербейді*». Яғни әйел адам құт босағаның ұйтқысы, әрі берекесі.

Жанұядағы қадірлі жанның бірі – ана. Ана - өмірге ұрпақ әкелуші, отбасының маздаған оты, баланың тәрбиешісі, ақылшысы, қамқоршысы. Сондықтан да ана туралы мақал-мәтелдер өте көп. Соларға мысал:

Түрікше мақалдар:

Ana sütü gibi temiz [2, 145].

Анасының ақ сүтіндей адал [4, 14].

Ana ile kız, helva ile koz [2, 146].

Ана мен қыз алуа мен жаңғақ [4, 16].

Anneni sırtında götürsen de Hicaz Mekke'ye, hakkını veremezsin [2, 143].

Анаңды Меккеге арқалап барсаң да, қарызынан құтыла алмайсың [6, 47].

Ağlarsa anam ağlar, gerisi yalan ağlar. [2, 122].

Жыласа, анам жылар, қалғаны өтірік жылар

Cennet annelerin ayakları altındadır.

Жұмақ, ананың аяғының астында

Қазақша мақалдар:

Ана біреу, ағайын алтау [6, 46].

Ана болған дана болады [6, 48].

Алып анадан туады,

Ат биеден туады [6, 46].

Ананың басқан жерінде пейіш бар [6 46].

Ананың алақаны балаға айдынды қоныс [6, 47].

Атыңа ауыр жүк артпа

Анаға ауыр сөз айтпа[6, 48].

«Сонымен халық «қызын қызыл гүлім» деп еркелеткен, баласы: анам – ардағым, анам – аяулым деп мадақтап, сый-құрмет көрсеткен ерлері: әйелім – жаным, сүйіктім, асыл аруым, жан серігім деп аялаған. Өз отбасында сыйласа білген адамдар өзге адамды сыйлай алады, өзгелер мен сыйласа алады. Мақал-мәтелдегі әйелдің гендерлік көрінісі осылайша дамып отырады. Бұрынғы кезеңде әйел тек үй шеңберінде қалса, қазір әйел мемлекетте саясатқа араласып, ерлермен өз пікірін білдіретін дәрежеде. Тіпті әрбір қоғамның жеткен биігі, мәдениетінің деңгейі оның әйелге деген көзқарасымен өлшенеді.

Сонымен қатар ерге қатысты айтылатын мақал-мәтелдерде жеткілікті. Оның дүниеге келуін, тәрбиесін, жас өспірім шағын, ересек кезін, еңбекке араласу, азаматтық шағын, қария, ата болған кезеңдерін жақсы суреттейді» [1].

Түрік мақалдары:

Erkek sel, kadın göl [8, 222].

Еркек сел, әйел көл [4, 56].

Er ölür, adı kalır [8, 221].

Ер өлсе де аты қалар

Қазақша мақал-мәтелдер:

Нар тәуекел ер ісі [6, 113].

Қарусыз кісінің қайраты зия

Қайратсыз кісінің айбаты зия [6, 116].

Батырға оқ дарымайды

Батылға жау жоламайды [6, 118].

Елуінде ер дана [6, 118].

Ер қаруы бес қару [6, 118].

Ер жігіт ел үшін туады ел үшін өледі [6, 119].

Ер жігіт не көрмейді

Ер көңіл не бермейді [6, 119].

«Ер азаматтың қоғамдағы гендерлік бейнесін ашатын хан, сұлтан, би әкім сынды сөздер мақалда көрініс табады. «Әкім адал болмаса жұрт бұзылар, сауда адал болмаса нарық бұзылар», «Әкімге қарсы келме, күніңе кемшілік келер», «Төре тайғақ болса, бітіп болмас, төбе тайғақ боса, шығып болмас», «Қойды құртаң бүлдіреді, елді сұлтан бүлдіреді». Ескерте кететін жайт ердің образын ашатын хан, сұлтан, төре сынды сөздер қазір қолданыста жоқ, олардың орнына әкім, бастық, орынбасар сынды сөздер қолданылады.

Ер адам өмір бойы осылай күшке мініп, патша не хан болып, не ерлігі асқан батыр болып тұра бермейді. Уақыт өтеді, жас та жетеді, ешқайда қашып құтыла алмайтын кәрілік кеп жетеді. Енді бұрынғы ел басқарған би не әкім емес, жаңа буынға ақыл айтатын қария болады. Басына түскен кәрілікті халық «Қарт айнаға қараса, өзіне көңілі толмайды», «Ер қартайса еркі кетер, әйел қартайса көркі кетер» деп ер бойындағы ерлік, қайрат, күш-қуаттың кете бастауын мақалдаған». [1].

Жалпы мақал-мәтелдері – көркем әдебиетте сөздің нәрін келтіретін, айтайын деген ойдың мағынасын толықтыратын, сонымен қатар ұтымды да ықшам қолданатын әдемі форма. Өйткені бұл - мол тәжірибенің ұзақ уақыт әбден сұрыпталған, екшелген, сыннан өткен асыл түйіні.

Адамның мінезіндегі жат қасиеттер де мақал-мәтелдерде жеркөнішті түрде берілген. Халық даналығына баулуда мақалдар мен мәтелдердің тәрбиелік мәні бөлек.

Мақал мен мәтелдердің мағынасы терең, сөзі ықшам да көркем, еске сақтауға икемді де жеңіл болғандықтан және бала тәрбиелеу ісінде ерекше рөл атқаратындықтан балалар әдебиетінен үлкен орын алады. Сонымен қатар балаларға арналған мақалдар мен мәтелдердің ерекшеліктері оның құрылысы мен жасалу жолынан емес, мазмұны мен мағынасы тәрбие жұмыстарына, оқу-ағарту істеріне байланысты болуынан көрінеді. Мақалдар мен мәтелдер терең ой салумен қатар, көркем сөйлеуге жаттықтырады, сөз байлығын, сөздік қорын байыта түседі.

Мақал-мәтелдер өзін жасаушы халықпен бірге жасайды, біреулері ескіріп қолданудан шығып, екіншілері жасарып, жаңадан туындап жатады.

Халық шығармасының басқа түрлері секілді мақал мен мәтелдерді де әуел баста жеке адамдар шығарады, оны біреуден біреу естіп, жаттап айта жүреді, өңдейді, өзгертеді, сөйтіп олар бірте-бірте жалпы халықтық мұраға айналады. Демек, мақал-мәтелді белгілі бір халықтың өмірде көрген – білгенін жасаған қорытындысы, ақыл-ой түйіні деуге болады.

Мақал мен мәтел халықтың өзі жасап алған заңы, өмірде болатын әр түрлі жағдайларды ұғындыратын, түсіндіретін оқу құралы іспетті. Мақал-мәтелде көбінесе, ортақ ой, жалпы ереже, анықталған қағидалар айтылады.

Формасы жағынан тілге жеңіл, құлаққа жағымды дыбысқа, ырғақ-ұйқасқа құрылады, көбінесе көркем тілмен-өлеңмен жасалады.

Мақал-мәтел, әдетте бүкіл адам баласына ортақ. Сондықтан бір халықтың мақалын екінші халық төл шығармасындай қабылдай береді. Бірақ қаншалықты ұқсастық бар десек те, әр халықтың өзіне тән ерекшелігі, психологиясы бар екенін ұмытпауымыз керек. Әр сөзді керек кезінде дұрыс қолданудың өзі айтарлықтай өнер. Мақал-мәтелдерді қолдану барысында ең алдымен тыңдарманның кім екенін анықтап алғанымыз жөн. Яғни бұл жерде гендер мәселесі үлкен роль атқарады. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, ананың орны бөлек, әкенің орны бөлек, қыз бала мен ер адамның орны бір бөлек. Халқымыз айтқандай *«Айтылған сөз – атылған оқ»*.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ мақал-мәтелдерінің гендерлік сипаты Боранбай М.Б –ғылыми еңбек.

2. Ömer Aksan Aksoy, cilt1 Atasözler sözlüğü, İnkılap yayınevi 1988, İstanbul.
3. Қазақ мақал-мәтелдері, құрастырушы Малайсарин Ж. Ана тілі, Алматы 2010 ж.
4. М.Әлімбаев Түрік халқының мақал-мәтелдері , Өнер баспасы, 2007, 152б.
5. Отбасы –тіршіліктіңтірегі... атты әдістеме – библиографиялық жинақ , құрастырушы Сағатова Айгерім, С.Бегалин атындағы республикалық кітапханада басылған 2006 ж, 80 б.
6. Қазақтың 7777 мақал-мәтелдері, құрастырушы Жәрдем Кейкін 2010 ж, 440 б, 2 басылым
7. Yeni atasözler ve deyimler sözlüğüAlper Yıldırım- Bilge kültür Sanat, nisan 2010, İstanbul.
8. Salim Küçük «Cinsiyet ayrımlı atasözlerdekadın ve erkek kimliği» AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt V sayı 2 aralık 2003 s.213-224.

Резюме

Бұл мақаланың аты – «Қазақ және түрік халықтарының мақал-мәтелдеріндегі гендерлік көрініс» деп аталады. Мақалада мақал-мәтелдерге жалпы анықтама берілген. Қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдер салыстырмалы түрде берілген. «Гендер» ұғымына қатысты тұжырымдамалар жасалған. Екі ұлттың өзара ұқсастықтары мен мәдени өмірі мақал-мәтелдер арқылы көрініс тапқан.

Резюме

Эта статья называется «Гендерное влияние в казахско-турецких пословицах». В статье представлена общая информация о пословицах. Казахско-турецкие пословицы даны в сравнении. Также есть определения термину «Гендер». В статье с помощью пословиц выражены сходства и образ жизни двух народов.

Summaries

This article is called «Gender influence in Kazakh-Turkish proverbs». In article presented general information about proverbs. Kazakh-Turkish proverbs are given in comparison. Also there are definitions to the term "Gender". In article are expressed proverbs similarities and a way of life of two nations.